

Zato je sasvim razumno postaviti pitanje ima li ovakav model širenja biotehnologije (s kriterijem svjetskog tržišta) moguću alternativu ili korekciju ili je on neupitan? I tu se mogu naći njegovi zagovornici kao i oponenti. Oni koji smatraju da je civilizacija već duboko utrla svoj kolosijek iz kojega više ne može skrenuti, najkraće rečeno, svakako će odobriti brzi tehnološki napredak i po cijenu isključivanja utjecaja javnosti – sudjelovanja u kreiranju tehnološke politike i kontroli tehnologije.

Nasuprot njima, Dolata se zalaže za etabliranje takve tehnološke politike koja će biti orijentirana na potrebe, smanjivat će rizike, sadržavat će opcije i konačno bit će demokratska (203), a neće ukinuti inovacijsku dinamiku ni konkurentnost. »Tehnika orijentirana na potrebe« (1) pretpostavlja snažan demokratski diskurs o društvenim potrebama i korisnostima; (2) također pretpostavlja stvaranje sustava društvenog vrednovanja tehnike i utjecaj politike na sadržaje tehničkog razvoja. Shvaćanje tehnike koja smanjuje rizike znači da u istraživačkoj politici i normativnim intervencijama treba poštovati načela opreza i društveno odgovornog opihodjenja s potencijalnim opasnostima, posljedicama biotehnoloških istraživanja. Opcionalnost u toj politici znači omogućiti ne samo forsiranje gentehničkih i staničnih istraživanja nego ravnopravno podupirati (osobito u polju medicinskih istraživanja, istraživanja uzgoja životinja i biljaka kao i ekoloških tehnologija) alternativna istraživanja. Demokratski uključuje veće sudjelovanje javnosti u raspravi o tehnološkoj politici i kontroli provedbe. Takav zahtjev autor ne smatra scenarijem rješenja nego ga shvaća kao »minimalni program orijentiran na reformu« tehnološke politike. Dolata je realist kada na kraju knjige kaže da se pita da li će takav »minimalni program dobiti svoju šansu ne ovisi primarno o koncepcionalnoj jezgrovitosti. On ovisi prije svega o mobiliziranju socijalnih protusnaga pro-

tiv prevladavajućih oblika razvoja tehnike i njezina provođenja i o promjeni političkih konstelacija u zemlji« (204).

Knjiga **Politička ekonomija gentehnike** zanimljiva je po navođenju niza činjenica o društvenom procesu razvoja i oblikovanja oblasti biotehnologije – od početnih istraživanja do njezine svjetske tržišne usmjerenosti – i podataka o konkretnim mrežama institucija i financiranju projekata u najrazvijenijim industrijskim zemljama, poglavito u Njemačkoj. Zanimljiva je i po tome što kritički ukazuje na temeljno socijalno-političko (često kontraverzno) pitanje o odnosu tehnologije i društva – pitanje uloge (javnosti) demokracije u tehnološkoj politici. Ne znači da tehnika, kolikogod imala svoju veoma učinkovito primjenjivanu racionalnost, mora i treba isključivati demokraciju ili biti njezina bezuvjetna pretpostavka. Naprotiv, demokratsko društvo mora biti sposobno kontrolirati smjerove tehnološkog razvoja i stvarati mu uvjete za alternative.

Ivan Cifrić

Joseph Huber

NACHHALTIGE ENTWICKLUNG **Strategien für eine ökologische und soziale Erdpolitik**

Edition Sigma, Berlin, 1995, 171 str.

O održivom razvoju (*sustainable development, nachhaltige Entwicklung*) napisane su brojni radovi a među njima studije i knjige. Neki u njemu vide sasvim realne promjene i bar za dogledno vrijeme izlazni put sadašnjeg stanja, dok drugi u toj sintagmi nalaze samo orijentacionu formulu

* U njemačkom jeziku ranije su se koristili slijedeći termini: *dauerhafte Entwicklung* (kako je preveden Brundtland-Report), zatim *erhaltbar; dauerhaft umweltgerechte Entwicklung*. Udo E. Simonis *sustainable development* prevodi s terminom *zukunftsfähige Entwicklung*.

ponekad reduciranu na jezično značenje. Stiče se dojam da se u teorijskom diskursu stalno otkrivaju neki novi momenti, primjerice »meki« i »tvrđi« uvjeti održivog razvoja (Tisdell, 1998) pa i alternativne interpretacije (Simonis, 1998).

»Održivost« je postao ključan pojam o kojemu se teorijski, praktično i politički raspravlja. U teorijskom diskursu najčešće se postavljaju pitanja kriterija kao bazične vrijednosti: što uopće znači održivost za društvo i za prirodu, kako je održivo, koliko je održivo itd. U praktičnom pogledu propituju se mogućnosti konkretnih mjerenja održivosti a u političkom diskursu pitanja izrade strategija održivosti i njihove provedbe. Pojam održivosti korišten je ranije kao princip u gospodarenju šumama, po kojemu se nije smjelo posjeći više drvene mase nego je naraslo. Danas se on koristi u globalnom obilježavanju ciljeva kao vodeća slika ekološki prilagodljive i socijalno pravedne politike Zemlje.

U tom kontekstu Huber na početku svoje knjige **Održivi razvoj** također postavlja neka pitanja. Primjerice: mogu li se ostvariti blagostanje i ljudska prava za sve? Kako osigurati da konačno siromašni i bijedni na ovoj zemlji sudjeluju u raspoloživom blagostanju? Kome treba i na osnovi kojih mjerila koliko pripasti? Gdje su ekološke granice rasta? Kako treba izgledati pravedna raspodjela resursa, koristi i opterećenja, šansi i rizika? Moramo li naš život iz temelja mijenjati ili možemo nastaviti put kako je započeo nastupom novog vijeka?

Sva ova i slična dramatična pitanja pridonuju svijet na novu svjetsku politiku, koja je već započela. Iza zatvorenih vrata vode se diplomatske borbe. Međutim, za razliku od ranije kada se vodila borba oko zahtjeva za teritorij, danas se vodi za okolišni prostor — prirodne resurse i prostore za otpadne deponije, životni standard itd. Sve je to postalo borba za preživljavanje.

Svjetska međuovisnost upada u koliziju s principom nacionalne suverenosti i nemišljenja u unutarnje prilike suverenih država (10). Sa stajališta svjetske razvojno-ekološke politike nacionalni državni suverenitet nad prirodnim dobrima postaje »problematična« kategorija. Treba primijetiti da se međuovisnost ne odnosi samo na područje proizvodnje, trgovine, financija, informacija itd. nego se radi o ovisnosti o prirodnim (danas osobito genetičkim) resursima. Na tu ovisnost upozoreno je još ranije (20-ih i 30-ih godina) ovog stoljeća (ruski biljni genetičar Vavilov) a kasnije Kloppenburg i Kleinman (80-ih godina) s modelom uzajamne ovisnosti svih regija. Različitost geografskih i političkih granica izaziva stalnu napetost i konflikte koji se reflektiraju na pitanja nacionalnog suvereniteta.

Knjiga **Održivi razvoj** sadrži četiri poglavlja: 1. *Vodeća slika održivog razvoja. Nove etape traženja ekološkog i socijalnog razvojnog modela modernog društva*; 2. *Tko koliko troši? Potrošnje i opterećenja okoliša*; 3. *Kome koliko treba pripasti? Globalni konflikti raspodjele i pitanje pravednosti raspodjele*; 4. *Kontroverzne strategije: Dovoljnost (Suffizienz), učinkovitost (Effizienz) i konzistentnost načina proizvodnje i životnog stila*.

Raspravljajući o shvaćanju održivog razvoja u Rio-procesu, Huber naglašava da »održivost« podrazumijeva gospodarski koncept korištenja resursa, alokacije sredstava ili raspodjele dobiti — dakle gospodarski cilj, iako se može shvatiti kao prirodnoznanstveni koncept ekološke stabilnosti. Isto tako ovaj koncept podrazumijeva ne samo zaštitu nego i korištenje prirodnih resursa. Rio nije definirao doslovno neku strategiju preorijentacije nego prije svega, vodeću sliku s karakteristikom općeg temeljnog programa (13). Središnje utjecajne komponente u odnosu čovjek-priroda su povezanosti između ekonomije i ekologije posredovani radom i tehnologijom tijekom modernizacije. Na te odnose, srednjoročno djeluju znanje, svijest

te politički i administrativni uvjeti, a dugoročno stanovništvo i vrijednosne orijentacije.

U odnosu na raniju »naivnu predodžbu jednolinijskog napredovanja mehanike razvoja« (19) i varijante teorije modernizacija (Lipset, Bendix) koje su pretpostavljale slijed nacija u razvojnom procesu i u principu neovisno jedna od druge, Huber naglašava da je razvoj ne samo progresijski nego i regresijski. U tom pogledu ne prihvaća jednostranu marksističku tezu (koncepciju) »baza–nadgradnja«, ni stajalište »termodinamičke škole« u ekonomiji (N. Georgescu–Roegen, 1979) po kojoj se ekonomski utjecaji primarno promatraju kao entropijski utjecaji.

Stupanj razvoja društava izražava se u »svjetskom sustavu« (*Weltsystem*)¹ koji se ranije shvaćao preko »modela tri svijeta« – prvi: visokoindustrijalizirani Zapad uključujući Japan i neke druge), drugi: nekadašnji istočni blok bez Kine i treći: tzv. zemlje u razvoju. Nasuprot »modelu tri svijeta« i interpretativnom »modelu centar–periferija«, Huber smatra da se oni trebaju reformulirati. Slijedom te kritičke opaske iznosi i objašnjava povezanost i slojevitost svijeta kao četiri skupine zemalja (A, B, C i D zemlje) a kao kriterij nije samo brutosocijalni proizvod nego i sposobnosti za modernizacijske procese. A–zemlje su najrazvijenije industrijske zemlje, D–zemlje su nerazvijene, C–zemlje pripadaju tipu zemalja u razvoju, a u skupini B–zemalja razlikuje: zemlje na prijelazu (*Schwelkenländer*), države u transformaciji i države u predvorju razvijenih (*Glacisstaaten*).

U kontekstu shvaćanja održivog razvoja, »poslanstvo« Rio–procesa je u razvojnoj nadi tj. u omogućavanju kolektivnog razvoja svjetskog blagostanja u zajedničkim promjenama. Time bi se uvodile demokratske strukturne promjene u svjetski sustav. U tom pogledu »koncept održivog razvoja oblikuje prenošenje društveno–politički modificiranih i ekoloških ciljeva

širih socijalnodemokratskih reformi kapitalizma na svjetsku razinu« (38). U Rio–procesu nacionalno i konstitucionalno pitanje ostaju u »pozadini« tematiziranja, a u prvi plan se ističu socijalno i ekološko pitanje kao globalno pitanje.² Osim procesa globalizacije odvija se i proces regionalizacije, ali ne kao reakcija na globalizaciju nego kao jedan od njezinih pokretača (44).

Naglašavanjem uloge svjetskog gospodarstva, Huber prezentira **magični trokut**: industrijski sustav, socijalni i prirodni okoliš. Wuppertalski institut je operacionalizirao ovaj »magični trokut« kao odnose: zaštita ekosfere, stabilan privredni razvoj i pravedna raspodjela životnih šansi (43).

Slijedom Brundtland–Report i drugih dokumenata iz Ria može se govoriti o nizu pravila. Sva ta pravila pripadaju dvjema skupinama pravila: **ekološka pravila koristi** (*ökologische Nutzungsregeln* – o kojima se raspravlja kao o management pravilima) i **socijalna pravila raspodjele** (*soziale Verteilungsregeln*) (49).

Uzimajući u obzir njemačku situaciju može se formulirati pet najvažnijih ekoloških pravila koristi a odnose se na: podnošljivu gustoću stanovništva, podnošljivo imisijerko oprećenje, regenerativnu (*regenerierbarer*) potrošnju obnovljivih (*erneuerbarer*) resursa, minimalnu potrošnju iscrpljivih (*erschöpflicher*) resursa i prirodno podnošljive inovacije. Na principima pravednosti, jeftinoće, i općih interesa, pravilo raspodjele (koristi od resursa

- 1 Razlika je između svjetskog sustava i svjetskog društva (*Weltgesellschaft*). »Govoriti o svjetskom sustavu ne znači bezuvjetno povezivati predodžbom o svjetskom društvu, svjetskoj kulturi ili uopće svjetskoj državi« (21).
- 2 U problematizaciji Club of Rome »globalno pitanje« (*world problematique*) označavalo je problem modernizacije, nacionalno pitanje (porast nacionalne identifikacije i teritorijalne države) i konstitucionalno pitanje (prijelaz iz tradicionalnih oblika vladavine prema demokratizaciji i rezimima ljudskih prava).

odnosno proizvedenog blagostanja) glasi da pravo i jeftinoća korištenja resursa treba biti očuvana kako za danas živuće tako i za buduće generacije. Kod ovog pravila se radi o generacijskoj raspodjeli. Problem raspodjele leži u tome što se unutar neke obitelji pa i nacionalne države mogu konkretno utvrditi i prepoznati generacije, ali je to veoma teško makrosociološki – na razini »svjetskog društva«, osim u općim formulacijama.

Zato se oba pravila mogu shvatiti kao čisto formalna stajališta, kao kategorički imperativi koji mogu dati orijentaciju, dok su u empirijskom smislu, smatra Huber, jednostavno »prazne rečenice«.

I prije nego se govorilo o konceptu održivog razvoja, postojali su također različiti koncepti koji su mu prethodili: »organski rast«, »selektivni rast«, »razdvojeni« (*entkoppelte*) rast, kvalitativni rast. Zatim se raspravljalo o internaliziranju eksternaliziranih ekoloških troškova, pa o »socijalnoj podnošljivosti« (K. M. Meyer–Abich, 1981). Pored »socijalne podnošljivosti« postoje još tri podnošljivosti: »kriteriji privređivanja«, »ekološka podnošljivost« i »međunarodna podnošljivost« (58). Od »socijalne« i »ekološke podnošljivosti« danas je ostala uglavnom »afirmativna retorika«.³

Rio–dokumente se može iščitavati i kao klasični modernizacijski koncept i koncept strukturnih promjena, odnosno o globalnom konceptu ekološkog moderniziranja, preko tehničkih, privrednih, političkih, demografskih itd. strukturnih promjena (60). Ekološko moderniziranje i ekološke strukturne promjene u biti su isto. U praksi se često pogrešno koristi pojam modernizacija i strukturne promjene. Primjerice, povećanje efikasnosti automobilskog motora ili zamjena stare turbine novom, shvaća se kao modernizacija, a promjena nekog dijela prometa strukturna promjena. Oba pojma pripadaju socijalnim znanostima, a takve površnosti i pogrešne uporabe obih termina dolaze iz

nedruštvenih znanosti – planerskog i managerskog jezika (63). Za Hubera pojam »ekološko moderniziranje« znači: readaptaciju antropogenih u geogene tijekom materijala; prenošenje težišta od kompenzacijskog djelovanja (primjerice, zaštita *end of pipe*) na proaktivno ekološko djelovanje (integrirano privređivanje s resursima); sustavna primjena instrumenata ekološke politike u kojoj se u pravno–administrativni instrumenti porotka i društveno–tržišni instrumenti civilnog društva elaboriraju kao uzajamni utjecaji; oblikovanje djelatne arene (u znanosti, medijima, političkim strankama, savezima, međunarodnim organizacijama, državnoj egzekutivi i pravosuđu, poduzetništvu) kao aktera dodatnih funkcija ekološke readaptacije. Huber zaključuje: »U ovom pogledu koncept održivog razvoja predstavlja bez dvojbe koncept globalnog ekološkog moderniziranja, odnosno globalne strukturne promjene« (66).

Teza, da je »koncept održivog razvoja« zapravo »koncept globalnog ekološkog moderniziranja«, ima velike izgleda za prihvaćanje. Ako ni zbog čega, onda zato što je i sociologija nekoliko desetljeća integrirana u paradigmu »industrijskog društva«, odnosno modernizacijsku paradigmu mišljenja. Modernizacijska paradigma pretpostavlja na ovaj ili onaj način zamjenu tradicionalnih struktura, mišljenja i vrijednosti s modernim. Međutim, u konceptu »održivog razvoja« – po našem osobnom shvaćanju – ostaje dijelom nejasno (i s mogućnostima različite interpretacije) moderniziranje i povezivanje različitih razina: lokalnih, regionalnih i globalne. Možda koncept održivog razvoja baš pretpostavlja održavanje tradicionalnih struktura i načina mišljenja – tehnologija, kulturnih obrazaca itd., a ne njihovo dokidanje. U protivnom, diskurs »odr-

3 U njemačkom jeziku se ustalila riječ *freundlich* i nove jezične »kovanice« kao: *umweltfreundlich*, *frauenfreundlich*, *fremdenfreundlich* itd.

živog razvoja« predstavlja modernizaciju diskursa razvoja, a ne novi pristup.

Bez dvojbe, modernizacija ima svoje kritičare: od konzervativne kritike moderniteta (koja uvijek želi održati *status quo*), preko romantičarske pobune (koji u industrijalizaciji vide bezbožni, hladni, prirodzaboravljivi, racionalni princip razaranja) do socijalistički, socijalnoprofesionalno ili državnosocijano inspiriranog otpora. Kritika je ipak integralni i nužni dio modernizacijskog pokreta. Osamdesetih godina u kritici modernog društva nastupalo se s tezom »istupanja« iz industrijskog društva umjesto njegova »prepravka« (*Umbau*), 70-ih godina s tezom o »promjeni sustava« umjesto »reforme sustava«, a još ranije s tezom »revolucija« umjesto »reforme«.

Za globalna razmišljanja u smjeru zajedničkog stvaranja društva blagostanja kao jedan od ciljeva procesa održivog razvoja, veoma je važno pitanje **tko koliko troši i koliko zagađuje?** Radi se o pitanju kapaciteta okoliša i njegovom mjerenju, te o prirodnim dobrima kao strateškim resursima. Huber tako navodi zanimljive podatke o relativnim odnosima potrošnje energije i zagađivanja.

Kapacitet okoliša nije statična kategorija, pa postoje poteškoće u kvantificiranju granica njegove izdržljivosti. Osim toga ne postoji »prametar« kojim bi se utvrdilo »nulto stanje«. I danas se polazi od postojećeg »prirodnog stanja« koje je rezultat čovjekovog stoljetnog utjecaja na okoliš – dakle od »društvenog prirodnog stanja«. Relativnost prirodnog stanja pokušava se tumačiti različitim konceptima kao što su »dinamična ravnoteža«, »tekuća ravnoteža«, »multipla stabilnost« itd. Pri svim tim konceptima ostaje »ekološka stabilnost« kao općevažeći pojam, jednako neodređen kao što je to zdravlje nekog organizma. Iako je »ekološka stabilnost« pomalo teško precizno određiva i nije operativno mjerilo, nego više regu-

lativna ideja, ona je ipak »elementarno zaštitno dobro« (73).

Za održivi razvoj je važan odnos prema prirodnim resursima kao strateškim resursima (emisije što utječu na klimu, agrarne površine, prirodni genetski rezervoar itd.)⁴ odnosno prema »ekološkom prostoru« (*Umweltraum*), pa je smanjivanje zagađivanja pretpostavka svake održivosti. Razvijene zemlje više troše i više zagađuju. Ta neravnoteža između razvijenih i nerazvijenih stalni je izvor potencijalnih i aktualnih konflikata.

U tom pogledu vrlo je važno pitanje **socijalne pravednosti raspodjele resursa i šansi koristi.** U novovjekovnoj povijesti modernizacije poznata su tri osnovna tipa političke filozofije: **konzervativizam, liberalizam i socijalizam** iz kojih su se u empiriji oblikovali različiti izvedeni tipovi. Na tom tragu Huber analizira neke pristupe i ističe da se u osnovi radi o tri razumijevanja socijalne pravednosti: **pravednosti potreba, pravednosti uspješnosti i pravednosti posjedovanja** (vlasništva).

Dokumenti iz Ria kao i literatura o diskursu održivog razvoja omogućavaju oblikovanje triju strateških ciljeva, s različitim izgledima za njihov uspjeh: zadovoljavajućeg načina života, efikasnog načina proizvodnje i konzistentnog strujanja materijala (tj. da se antropogeni i geogeni procesi u inovacijama međusobno ne ometaju). Unutar svake od ovih strategija svakako postoje različita stajališta, kao što svaki od ovih ciljeva ima svoje prednosti i nedostatke.

Dosadašnja povijest modernog društva poučava nas da je moderno društvo postavljalo visoke ciljeve i zahtjeve za blagostanjem koji su ga prisiljavali na forsiranje ekonomske efikasnosti. Proizvođeni su

4 U »Agenda 21« se navode svi značajni, za održivi razvoj strateški resursi. Vidi skraćenu verziju »Agenda 21« u: M. Keating, Program za promjenu. Zagreb, 1993.

različiti, prirodni (geogenoj strukturi) dosada nepoznati artefakti. Poznate su nam posljedice takvog stvaralaštva. Nastalo je novo »društveno prirodno stanje« koje mnogi nazivaju »ekološka kriza«. Budući se istodobno radi i o čovjeku, društvu, kulturi, riječ je o »socijalnoekološkoj krizi«. Budućnost održivog razvoja započinje onda i tamo gdje započinje smanjivanje prirodni nepoznatih artefakata i smanjivanje inkonzistentnosti antropogenog i geogenog.

Konačno i autor nas upozorava: »Budući da u međuvremenu više ne živimo u očekivanju napretka, nego ga poznamo iz iskustva, artefaktno stvaralaštvo ne može nam više biti poticaj za narcističke zahtjeve svemoći. Svakako ne trebamo stimulirati pogrešnu skromnost...« (159). Ono što trebamo je svjesno i oprezno stajalište koje će povećanu i stvarnu moć upotrijebiti u oblikovanju svijeta u granicama. Jer, »ako postoji postignuće duha slobode, tada je ono u tome, da više ne nastavljam slijepo nestvarne naloge, nego otvorenih očiju i aktivno prihvatimo sudbinu« (160).

Literatura:

Simonis, U. E. (1998). *How to lead world society towards sustainable development?* Berlin: WZB (FS II 98–401).

Tisdell, C. (1998). *Weak and strong conditions for sustainable development: concepts and policy implications.* Berlin: WZB (FS II 98–402).

Ivan Cifrić

Hans Küng

PROJEKT WELTETHOS

Pieper, München/Zürich, 1992, 192 str.

Već je treći put tiskana knjiga Hansa Künga¹ *Projekt Weltethos* što svjedoči o važnosti teme ali i zanimljivosti autorovih teza. Autor u knjizi analizira i ocjenjuje epohalne promjene modernog svijeta te na osnovu dijagnoze o krizi modernog

mišljenja pretpostavlja šansu novih izlaza. Ta šansa je u pozitivnom vrednovanju današnjih povijesnih izazova krize moderne i globalizacije svijeta što pretpostavlja zalaganje za stvaranjem osnovnog etosa za cijelo čovječanstvo. Rezultat bavljena različitim kulturama i religijama je Küngovo uvjerenje da »svijet u kojemu živimo samo tada ima šansu preživjeti ako u njemu ne budu egzistiralni prostori različitih, proturječnih i međusobno potirućih etika. Ovaj svijet treba temeljni etos (*Grundethos*); ovo svjetsko društvo (*Weltgesellschaft*) sigurno ne treba jedinstvenu religiju (*Einheitsreligion*) i jedinstvenu ideologiju (*Einheitsideologie*), već prije neke povezujuće (*verbindende*) i povezive (*verbindliche*) norme, vrednote, ideale i ciljeve« (14). Religija je imala uvijek zadatak motiviranje ljudi za njihovo ostvarivanje, pa autor vjeruje da je danas sazrelo vrijeme za posebnu odgovornost svjetskih religija za svjetski mir, a one su međusobno bliže u etosu nego u »dogmi«.

Problem »identiteta«, društveno i politički aktualiziran devedesetih godina podupire traganje za novim vrijednostima ne samo pojedinaca i društava (osobito onih u tranziciji) nego globalnog svijeta. U tom kontekstu treba shvatiti i diskurs o svjetskom etosu, jer je nastupilo »vrijeme revizija i novih pronalazaka identiteta« (Lohaus, 1995). Nasuprot očekivanjima nastavka pozitivnih tradicija demokracije, često se suočavamo s »renesansom« nacionalizma, rasizma i religijskog fundamentalizma kao radikaliziranog tradicionalizma (Lohaus, 1996).

Svjestan da pojedinac ne može kreirati »svjetski etos«, jer je to prije zadaća eku-

1 Hans Küng (1928, Sursee, Švicarska) – fakultetski neovisan – profesor Ekumenske teologije i ravnatelj Instituta za ekumenska istraživanja u Tübingenu do emeritiranja 1996. godine. U seriji *Pieper* tiskani su njegovi brojni radovi. Među posljednjima su (zajedno s W. Jensom) *Ljudski dostojanstveno umrijeti* (1995) i *Da, za svjetski etos* (1995).